

НАРИС ПРАВИЛ КОРЕКТНОГО ЦИТУВАННЯ ЛАТИНСЬКИХ ВИСЛОВІВ ЯК ВІДПОВІДЬ НА ЇХ СУМБУРНЕ ПОШИРЕННЯ В СУДОВІЙ ПРАКТИЦІ

THE NEED TO ADHERE TO THE RULES FOR CORRECT CITING OF LATIN MAXIMS AS A RESPONSE TO THEIR CHAOTIC DIFFUSION IN A CASE LAW: THE ANALYTICAL REVIEW

Ганжа О.Г., аспірант кафедри історії і теорії держави та права

Запорізький національний університет,
головний консультант

Апарат Верховної Ради України

Стаття є першою в Україні спробою запропонувати правила коректного цитування латинських висловів у судових рішеннях. Обґрунтування необхідності їх упорядкування супроводжується релевантними прикладами із судової практики, а сама систематизація проведена ще й завдяки підкріпленню аргументації дослідження надбаннями наукових кіл.

Запропоновані результати наукової розвідки – намагання відшукати компроміс між антагоністичними підходами до сприйняття латини в судових рішеннях, уніфікувати фактичний стан безладдя у відповідній практиці судів, а також зменшити напруження навколо бачення цієї мови як чужорідного елемента. Водночас доцільність будь-якого згадування «мертвої мови» в документах судової влади не є предметом цього дослідження.

У статті висловлено бачення можливості поділу правил коректного цитування латинських висловів на основні та факультативні. Основні правила послідовно висвітлюють, що посилання на латинський вислів у судовому рішенні має: міститися у мотивувальній частині та лише в окремих випадках – в описовій; відображатися на письмі мовою оригіналу, без помилок; супроводжуватися українським перекладом, чітким і вичерпним наведенням значення, в якому вживається такий вислів, а також правильним зазначенням його різновиду; не бути змістовно спотвореним, а також штучно вкрапленим у текст.

Факультативні правила коректного цитування латинських висловів передбачають необхідність: безпомилкового зазначення часу, коли було сформульовано відповідний вислів; правильної вказівки на джерела походження латинізму та черпання інформації про нього.

Загалом, рекомендовані правила не претендують на універсальність, проте можуть бути корисними як для суддів, які матимуть практичний інструментарій для написання формулювань латиною в судових рішеннях, так і для майбутніх наукових пошуків у площині коректного їх цитування.

Ключові слова: судове рішення, латинська мова, латинський вислів, римське право, мова права.

Suggested article is a first attempt in Ukraine to develop the comprehensive list of rules for the correct citation of Latin maxims in court decisions. The analyzed research background consists of relevant examples from judicial practice, which in turn made it possible to reveal and justify the need to establish the abovementioned rules and make their further systematization. The material used for the analysis and argumentation comes from the selected domestic and foreign scientific literature and case law.

This paper found, through evaluating the certain empirical evidences, a compromise solution to the contentious approaches to the perception of Latin in texts of court decisions. Thus, the aim of the following paper is to identify and unify existing challenges for the modern court practice, and also to reduce the tension around positioning the Latin language as a foreign element. At the same time, the appropriateness of using any references to a «dead language» in the judicial documents is not deemed to be the topic of this study.

The author expresses his own view on how the rules for correct citation of Latin maxims can be subdivided. Consequently, these rules can be split into two groups: basic and optional. According to the basic rules of citation a reference to a certain maxim in a court decision should: be included in the explanatory part and only in some cases – in the narrative part; be displayed in text in origin and without mistakes (of formal and connotative nature); be accompanied by a Ukrainian translation with a clear and exhaustive meaning in which such a maxim is used, as well as with a correct indication of its linguistic variation; not be meaningfully distorted and unjustifiably incorporated in the text.

Although optional rules for the correct citation of Latin maxims appear prima facie to be dispositive in their nature, their usage is based on the following requirements: an unmistakable indication of time when the corresponding maxim was formulated; correct indication of the sources of origin of certain Latinism and initial information which can be extracted from this.

As well, the recommended rules are not meant to be comprehensive but are illustrative of maxims which can be useful both for judges who are given the practical tools for using Latin in court decisions, and for future scientific research in this area.

Key words: judicial decision, the Latin, Latin maxim, Roman law, legal language.

Вступ. У навчальній літературі однією з ознак юридичних текстів називають використання латинських слів і висловів, причому деякі з них так часто трапляються в письмових документах, що майже не сприймаються як іноземні (*наприклад: ad hoc, de facto, de jure, ex parte, inter alia тощо*) [1, с. 30]. Одні з латинізмів мовою оригіналу прямо згадуються в законодавчих актах України (*наприклад: amicus curiae, restitutio in integrum, sui-generis*), інші – в рішеннях Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) та Конституційного Суду України (*наприклад: in dubio pro reo, iura novit curia*).

Останнім часом серед представників судової влади також стрімко зріс попит на використання латинської мови на письмі (від простих односкладових слів до повноцінних речень). Серед широкого розмаїття латинізмів за змістом та обсягом, які можна відшукати в Єдиному державному реєстрі судових рішень (далі – ЄДРСР), найбільш дискусійним і водночас цікавим видається питання посилання суддів на латинські вислови.

Прибічники прагнення прикрасити судові рішення таким елементом пояснюють це тим, що наявність латинських запозичень надає документу до певної міри «статусності» й вагомості [2, с. 377]. Принагідно до судових актів, особливо в складних справах, де правове регулювання спірних правовідносин є нечітким, а усталена судова практика – відсутня або суперечлива, на рішення судді можуть вплинути як різні правові засади чи аксіоми, так і його особисті моральні принципи та переконання [3, с. 164]. Отже, з цієї позиції вважається, що використання латини є намаганням покращити юридичну писемність, а їх прихильники, на жаль, часом сліпо вірять, що це обов'язково повинне вразити читача [4].

Недарма інші автори з побоюванням передбачають, що в погоні за показною інтелектуалізацією судового рішення недобросовісний підхід до цитування латинських висловів може мати зворотний ефект [5, с. 235], а надмірність уживання самих латинізмів загрожуватиме перетворити суддю в очач суспільства на настирливого вчителя життєвої

мудрості [6, с. 100]. Так, на думку А. Гапнера, архаїчній та незвичній латиниці під силу зробити написаний текст менш чітким, що також підвищує ризик припуститися граматичної помилки під час її використання [4].

У пошуках компромісу між антагоністичними підходами до все популярнішої тенденції воскресіння давно забутої мови в судових рішеннях спробуємо лапідарно окреслити базові правила забезпечення коректності цитування латинських висловів, що можуть стати для суддів додатковим інструментом належної мотивації своїх актів.

Виклад основного матеріалу. Латинська фразеологія ввійшла до світової скарбниці юриспруденції, будучи представленою висловлюваннями найрізноманітніших типів: це і термінологічні сполучення (*error iuris* – помилка у праві; *casus belli* – привід для війни; *status quo* – усталений стан речей), і власне фразеологічні одиниці (*de minimis* – відносно малозначного; *ex officio* – в силу посади; *prima facie* – з першого погляду), і максими загального характеру («*exceptio semper ultima ponenda est*» – «винятки завжди слід розташовувати в кінці»; «*ignorantia iuris sui non praeiudicat iuri*» – «незнання власного права не шкодить самому праву»), і правові дефініції («*obligatio est iuris vinculum*» – «зобов'язання – це правові ланцюги»; «*iustitia est constans et perpetua voluntas suum quique tribuere*» – «справедливість – це непорушне й постійне незмінне прагнення надати кожному належне»), і процесуальні формули («*audiatur et altera pars*» – «хай буде вислухана й інша сторона»; «*legibus sumptis desinentibus, lege naturae utendum*» – «коли створені людиною закони не діють, слід застосовувати закон природний») [7, с. 25].

Водночас латинські вислови – сполучення слів латинською мовою, що стисло та інколи образно виражають закінчену думку, утворюючи в такий спосіб нерозривну смислово єдність, – у науковій літературі та, власне, у текстах судових рішень називають по-різному: нормами, принципами, правилами, максимами, формулами, фразами, постулатами, презумпціями, аксіомами, афоризмами, сентенціями тощо. Переважно саме в такому вигляді латинська мова з'являється в сучасному правовому дискурсі [8, с. 9], позаяк є доволі гнучкою та використовується як універсальний лінгвістичний інструмент у спірних моментах [9, с. 4].

Наведемо, на нашу думку, **основні правила коректного цитування латинських висловів у судових рішеннях.**

1. Посилання на латинський вислів має міститися в мотивувальній частині судового рішення і лише в окремих випадках – в описовій. Хоча це й очевидно, однак використання латинської мови припустиме лише з метою належного аргументування судового акта, а з усіх його складників саме мотивувальний є найменш заформалізованим, тому дає «можливість «розгулятися» суддівському розсуду» [3, с. 164]. Це пов'язано з тим, що процесуальні кодекси встановлюють лише обов'язковість мотивації, тобто пояснення причин, через які суд дійшов того чи іншого рішення. До редакції мотивувальної частини законодавство не висуває жодних абсолютно жорстких вимог [10, с. 59].

Недарма вмотивованість судового рішення визначають як відображення всіх мотивів та обґрунтувань у його змісті, яке є свідченням того, що: 1) доводи й міркування сторін (учасників) судового процесу були належним чином оцінені та враховані або відхилені судом на підставі конкретно визначених мотивів; 2) усім зібраним у справі доказам (зібраним судом або поданим учасникам справи) надано належну правову оцінку; надано обґрунтування прийняття (врахування) та відхилення кожного доказу; 3) наведені норми права, якими врегульовані спірні правовідносини, з наданням обґрунтування того, чому ті чи інші правові норми мають бути застосовані в конкретній спірній ситуації, враховуючи попередні два пункти [11].

Водночас в описовій частині латинські вислови можуть допускатися лише тоді, коли: 1) сторона підкріплює ними аргументацію свого процесуального документа, що справді потребує відображення під час стислого викладу суті клопотання, позиції позивача чи заперечень відповідача, узагальнених доводів та заперечень учасників справи; 2) у мотивувальній частині акта суду нижчої інстанції застосовано відповідну словесну формулу, яка варта того, щоб її згадати під час зазначення короткого змісту такого акта судом вищої інстанції.

Наприклад, викладаючи короткий зміст рішення суду першої інстанції, Верховний Суд і в ухвалі [12], і в постанові [13] не забув згадати застосований першим загально-визнаний принцип приватного права «*nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse haberet*», згідно з яким «ніхто не може передати більше прав, ніж має сам».

Саме тому судді треба хоча би на базовому рівні розумітися на латині, щоб збагнути всі грані суті представленого перед ним спору. Особливо враховуючи, що одне з призначень умотивованого рішення – продемонструвати сторонам, що вони були почуті [14, с. 60], а кожен їх доречний і важливий аргумент проаналізовано судом [15, с. 35].

Отже, коли суддя самостійно дійшов висновку про застосування латинського вислову, останній має відобразитися в мотивувальній частині судового рішення. У разі ж переймання аргументації суду нижчої інстанції в конкретній справі варто спеціально зазначити про те (наприклад, через використання канцеляризму «суд першої інстанції дійшов правильного висновку»). Заразом суди повинні враховувати, що рішення не має містити зайвої деталізації, яка не має правового значення для вирішення справи [16].

2. Посилання на латинський вислів має відображатися на письмі мовою оригіналу, без помилок. Це важливо для пошуку його автентичного формулювання та є даниною традиції визнання за латиною статусу «мови права».

Так, досліджуючи тонкощі використання латинських слів та їх сполучень у правничій мові, українські вчені вважають, що збереження форми оригіналу важливе не тільки для художніх, а й для деяких спеціальних (зокрема, юридичних) текстів, особливо коли автор оригіналу надає такій формі певного значення [17, с. 14]. До того ж паралельне представлення вислову мовою оригіналу може бути виправданням окремим дрібним погрішностям під час його перекладу, які може виявити кваліфікований читач [18, с. 11].

Наприклад, суд у своєму рішенні зазначає: «*Виходячи з загальновідомого принципу римського права “Ніхто не може передати іншому більше прав, ніж сам має”, директор <...> не мав права затверджувати Інструкцію в частині, яка надає повноваження особі більшій, ніж має сам директор*» [19]. Наголошуючи на належності цього принципу до доби Античності, практика його відтворення мовою оригіналу все ще залишається доволі скваною. Водночас вселяє надію на помірковану латинізацію поступове наповнення ЄДРСР латинським «*nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse haberet*» («ніхто не може передати більше прав, ніж має сам»), зокрема в практиці Верховного Суду [20].

В одній із постанов суд зазначив: «*Невідворотність покарання римськими юристами сформульовано так: ефективність покарання полягає не в його жорстокості, а в його невідворотності. Це означає, що рано чи пізно винну в правопорушенні особу буде виявлено, її вина доведена, а вона сама понесе заслужене покарання*» [21]. І якщо таке формулювання ще може терпіти критику, то інші суди під виглядом положень римського права взагалі представили формули «платить той, хто програв» [22] і «рід не гине» [23]. Імовірно, у глибинах історико-правових подій можна відшукати правду про ці словосполучення, проте саме через появу перекладів у таких формах без відповідного латинського супроводу судових рішень

й піддаються критиці з боку окремих практиків, адже з легкістю достеменно встановити, чиєму перу належить авторство цих рядків, просто неможливо.

Отже, в спеціальній літературі, присвяченій тонкошам перекладацької справи, наголошується на необхідності збереження в текстах латинських висловів, які є базовими юридичними принципами, на кшталт «*facta sunt servanda*», «*nemo dat quod non habet*», «*non bis in idem*», «*nullum crimen, nulla poena sine lege*» [17, с. 16], навіть якщо їх український переклад еквівалентний оригіналу. Що вже казати про нерядові для судової практики словесні формули, якими судді намагаються вразити навіть найстриманішого читача.

Оскільки латинські вислови є непересічним елементом судових рішень, практикою напрацьовано два основні способи передання чужого мовлення для підкреслення їх статусу «запозичень»: 1) написання курсивом; 2) поміщення в лапки.

Курсив – специфічний засіб вираження писемного мовлення, використання якого залежить від автора переважно з метою акцентуації невеликих фрагментів тексту. Попри те, що категоричної заборони як на латину, так і на виділення її курсивом, в інструкціях із діловодства в судах України та ДСТУ 4163:2020 «Уніфікована система організаційно-розпорядчої документації. Вимоги до оформлення документів» немає, вважається поширеною помилкою думка, згідно з якою, якщо вислів латинський, то його одразу слід виділяти курсивом [4]. Навпаки, захоплення грою із шрифтовими прийомами виділення тексту візуально лише ускладнюватиме прочитання судового рішення. Водночас курсив може бути допустимим під час уживання інтернаціональних латинських слів та словосполучень, які загальновідомі в межах правничої мови та не розглядаються як «чужі», без поміщення їх у лапки (*mutatis mutandis, per se, prima facie, res iudicata* тощо).

Лапки як один з основних парних розділових знаків в українській пунктуації, відповідно до правил Українського правопису, ставлять для виділення в тексті цитат, зокрема в тих випадках, коли цитата вживається в межах простого речення або однієї з частин складного речення як їх компонент. Також лапки використовують для виділення в тексті слів або словосполук, що наводять як «чужі». Тому якщо латинський вислів органічно включений у судове рішення як підрядна частина складнопідрядного речення, як частина речення зі вставленими словосполученнями або реченнями, що вказують на його автора (джерело), він починається з малої літери (навіть тоді, коли його взято повністю) і розташовується в лапках: «Також апеляційний суд наголошує, що положення <...> ґрунтуються на принципі римського права “*tantum devolutum quatum appellatum*” (“скільки скарги – стільки рішення”)» [24].

Таким чином, хоча запропонований стандарт і не може претендувати на обов'язковість та єдиноприйнятність, проте збереження латинської літератури важливе саме для віднайдення оригіналу чи загальноновживаного (поширеного в наукових колах, судовій практиці тощо) формулювання відповідного вислову, дає можливість читачеві глибше ознайомитись із мотивами суду, якими він керувався під час ухвалення судового рішення. Варіант уживання латинізмів-висловів у лапках видається найкоректнішим, адже узгоджується з Українським правописом загалом і специфікою використання правничої мови зокрема; водночас немає ніякого сенсу в їх паралельному написанні ще й курсивом. У випадку же, коли в одному судовому рішенні наводиться декілька латинських висловів, варто уніфіковано підійти до їх цитування.

3. Посилання на латинський вислів має супроводжуватися українським перекладом. Сама необхідність перекладу латини в судових рішеннях не потребує додаткових пояснень, позаяк пов'язана з імперативною вимогою проведення судочинства і діловодства в судах України

державною мовою (стаття 12 Закону України «Про судoustрій і статус суддів»).

Відтворюючи латинські вислови в тексті мовою оригіналу, їх прийнято супроводжувати перекладом у дужках [25, с. 35–36], навіть у тих випадках, коли вони добре знайомі більшості представників юридичної спільноти [17, с. 16]. Проте складність перекладу деяких ідіоматичних і метафоричних термінів полягає в тому, що буквальный переклад усіх складників словосполучення (калькування) в таких випадках, як правило, не допомагає вгадати істинне значення подібних висловлювань [26, с. 157–158].

Наприклад, один із юристів класичного періоду – Цельс – залишив таку думку: «*Scire leges non hoc est verba eorum tenere, sed vim ac potestatem*» (D., 1. 3. 17). Зазвичай її перекладають як «знання законів полягає не в тому, щою пам'ятати їх слова, а в тому, щоб розуміти їх смисл». Проте перекладачі Дигест звертають увагу на те, що «*vim ac potestatem*» у цьому твердженні дослівно перекладається як «сила і влада» [18, с. 111]. Принагідно зауважимо, що афоризми Цельса користуються значною прихильністю серед вітчизняних служителів Феміди, які люблять згадувати його слова в контексті міркувань про справедливість.

Узагальнюючи наявні підходи до багатогранних тонкощів перекладацької діяльності, відтворити зміст латинської словесної формули державною мовою можна двома способами: по-перше, у вигляді результату суддівської інтерпретації, тобто смислового роз'яснення застосованого вислову (наприклад, суд зазначає: «*За правилом колізейного принципу “lex superior derogate legi inferior” нормативний акт вищої юридичної сили має пріоритет над нормативним актом нижчої юридичної сили*» [27]); по-друге, у формі усталеної, неподільної, цілісної конструкції – крилатого виразу, особливо коли існує загальноприйнятний адекватний переклад, що стисло та образно передає думку (наприклад, суд вказав: «*Зазначене положення Закону цілком узгоджується з відомою латинською сентенцією “nemo esse debet iudex in propria causa” (ніхто не може бути суддею у своїй власній справі)*» [28]). Звертаючись до останнього варіанта, важливо пам'ятати про необхідність дотримання балансу точності перекладу та афористичності форми [29, с. 14], через що такі словосполучення рідною мовою також варто брати в лапки.

4. Необхідно чітко й вичерпно наводити значення, в якому вживається латинський вислів. Справді, переклад – це процес відтворення єдності змісту і форми оригіналу, а тому бажано зберігати стилістичні, експресивні та інші особливості тексту, з якого роблять переклад іншою мовою [17, с. 14]. Однак у деяких випадках стандартного чи навіть описового перекладу може виявитися недостатньо, адже латинізми, окрім власне перекладу, можуть викликати потребу ще й у коментарях судді [17, с. 15–16]. У таких випадках у судових рішеннях важливо не лише подавати переклад іноземної словесної формули, а й уточнювати, фактично розкривати читачеві її зміст, коли він однозначно не випливає з такого перекладу.

Наочним прикладом багатозначності одного з латинських висловів може слугувати уривок із судового рішення: «*У цивільному процесуальному законодавстві діє принцип «jura novit curia» («суд знає закони»), який полягає в тому, що: 1) суд знає право; 2) суд самостійно здійснює пошук правових норм щодо спору безвідносно до посилання сторін; 3) суд самостійно застосовує право до фактичних обставин спору (da mihi factum, dabo tibi jus)*» [30].

Уважається, що лише за допомогою подібного прийому розширеного опису того чи іншого вислову, який наводиться поруч із більш лаконічним варіантом перекладу, можна пролити світло на всю підтекстову інформацію, яка міститься в іноземному елементі [26, с. 159]. Саме тому суддям потрібно уникати не лише невмотивованих рішень, а й наявності окремих невмотивованих висновків

чи оцінок, зокрема у випадках підкріплення позиції латинізмами з неоднозначним змістом, які потребують пояснення для звичайної дорослої людини [15, с. 45].

5. Не слід спотворювати зміст усталеного латинського вислову та/або його перекладу. Наприклад, один із суддів у своїй практиці неодноразово зазначав: «*За таких підстав суд вважає прийнятним принцип "Pereat mundus, fiat justitia" або правосуддя повинно бути здійсненим, навіть якщо зникнуть всі шахраї*» [31]. Звісно ж, у такому «авторському» перефразованні афоризму мало спільного з оригінальним гаслом імператора Священної Римської імперії Фердинанда I [32, с. 85].

Водночас не варто розглядати як спотворення змісту існування різноманітних варіацій написання латинських висловів та їх перекладів. Наприклад, серед численної практики вітчизняних судів, навіть Верховного Суду, нема однастайності в перекладі принципу «*superficies solo cedit*». Загалом, пропонують такі три варіанти: 1) «збудоване на землі слідує за нею» (найпопулярніший); 2) «збудоване приростає до землі»; 3) «збудоване на поверхні слідує за нею». Головне, щоб суди не спотворювали саму суть латинського вислову, яка полягає в закріпленні принципу єдності юридичної долі земельної ділянки та розташованої на ній будівлі або споруди [33].

З іншого боку, в різних країнах Європи можуть бути в обігу дещо видозмінені форми широко застосованих сентенцій, які, однак, не впливають на їх зміст, але потенційно можуть здаватися незручними професіоналам з інших юридичних спільнот (наприклад, максима «винятки не можуть бути розширені» може формулюватися латиною і як «*exceptio est strictimissimae interpretationis*», і як «*exceptiones non sunt extendendae*») [8, с. 17]. Це пояснюється тим, що за досить тривалий час латинізм, віддаляючись від своїх спільних коренів, поглинувся іншими мовами. Як результат формування новими мовними середовищами, сьогодні є безліч версій латинських сентенцій: деякі з них використовуються в усьому світі, інші є ефективними лише на обмеженій території. Ба більше, один і той же вислів може мати кілька версій написання в межах однієї правової системи. Тож навіть якщо латинізм існує у певній мові, все одно можна очікувати відмінностей у його практичному застосуванні або формі [8, с. 21].

6. Варто уникати штучного вкраплення латинських висловів. Цитата латинською мовою може бути частиною речення, а її переклад – органічно поєднуватися з власне судовою думкою. Однак у будь-якому разі перед цією словесною конструкцією та її перекладом або після них має бути однозначне уточнення про їх належність не судді, що супроводжується відповідним пунктуаційним відокремленням за правилами вживання розділових знаків. Інакше латинський вислів матиме вигляд чужорідного елемента, мета якого – заплутати читача судового рішення.

Латинізм разом з українським перекладом можуть поставати й у вигляді окремого речення, але в такому разі мають узгоджуватися з архітектонікою судового рішення. Наприклад, суд зазначив: «*Summum jus, summa injuria* "занадто точне виконання норм права породжує найвищу несправедливість"» [34], – і структурно відокремив цей вираз з обох боків абзацами. Однак ні з наступного, ні з попереднього абзацу не впливає навіть натяк на розуміння причин цього латинського вкраплення. Подібне довільне членування тексту радше спотворює логічну єдність судових аргументів та ускладнює їх сприйняття в контексті загальної структури судового рішення.

Правило про необхідність уникнення штучного вкраплення латинських висловів іманентно впливає з вимоги зрозумілості судового рішення, яка полягає, зокрема, в чіткому викладенні його змісту: «Текст правової норми, застосованої судом, відтворюється без перефразовування і при цьому зрозуміло, де наводиться правова норма, а де суд дає своє тлумачення її змісту» [16]. Оскільки належна

юридична кваліфікація потребує «побудови послідовної, всебічно гармонійної, змістовно завершеної конструкції аргументу» [35, с. 130], вказане можна транспонувати й на латинські вислови, цитування яких не має перетворюватися на суддівську самоціль.

Прикладів штучного вкраплення можна знайти безліч, адже вітчизняні судді полюбляють нехтувати пунктуаційними нормами. Зокрема, у практиці Верховного Суду це виглядає так: «<...> існує виключна правова проблема, вирішення якої для забезпечення сталості та єдності судової практики потребує висновків Великої Палати Верховного Суду, оскільки «*Boni iudicis est ampliare justitiam*» – добрі судові рішення зміцнюють правосуддя, чим забезпечується єдність судової практики» [36]. З укаzanого уривку достеменно неможливо встановити, де закінчується переклад цитати і починається (та чи починається взагалі) думка самого суду.

Як ілюстративний приклад невизначеності можна навести й таку частину тексту судового рішення: «*Отже, Європейський суд наголошує, що "безсторонність" у розумінні пункту 1 статті 6 Конвенції має визначатися відповідно до принципу презумпції добросовісності судді, яка відома нам із римської сентенції bona fides semper praesumitur, nisi malam fidem adesse probetur. Тобто суддя вважається безстороннім, якщо відсутні докази, які б свідчили про протилежне*» [37]. Одразу ж виникає запитання: чи є друге речення перекладом (адекватним або описовим) вислову, наведеного в першому, чи авторською інтерпретацією «принципу презумпції добросовісності судді»? Приділення суддею уваги пунктуаційним нормам могло би дати однозначну відповідь.

На противагу цій негативній ілюстрації пропонуємо зразок належного наведення латинської цитати, що гармонійно влітається в контекст авторського речення: «*Дійсно, однією з правових аксіом у судочинстві є принцип nemo esse debet iudex in propria causa* («ніхто не може бути суддею у своїй власній справі»), який сповідує повну неупередженість, безсторонність із боку суддів під час відправлення судочинства» [38] (хоча сам вислів варто було б узяти в лапки).

Отже, ця вимога є сплавом попередніх і зумовлює необхідність чіткого розмежування у кватеті «правова норма – суддівська інтерпретація – латинський вислів – його переклад», щоб унеможливити злиття цих елементів, яке може значно ускладнити однозначне сприйняття змісту цілісної позиції, закладеної суддею.

7. Потрібно правильно зазначати різновид цитованого положення. Як уже було вказано вище, латинські вислови називають найрізноманітнішим чином (аксіомами, афоризмами, принципами, сентенціями тощо). Деякі з них хоч і розташовані в одному синонімічному ряду, проте геть не всі з цих іменувань ідентичні за лексичним значенням (тобто їх не можна вважати так званими «лексичними паралелізмами») та коректно відображають суть і корелюються з історичною формою латинізмів, що постають у текстах судових рішень мовою оригіналу.

Як наочний приклад можна навести вислів «*nemo esse debet iudex in propria causa*», який у судовій практиці називають по-різному: латинською сентенцією; принципом; загальним принципом; правовим принципом; принципом, який є однією з правових аксіом у судочинстві; загально-визнаним принципом судочинства. Однак між словами «сентенція», «принцип» і «аксіома» вбачається термінологічна різниця, зокрема на спеціально-юридичному рівні.

Наприклад, як зазначає С.Д. Гринько, у джерелах римського права часто трапляються правові аксіоми: «Правова аксіома – це положення, що має характер істини, яку не потрібно в кожному випадку спеціально доводити, оскільки внаслідок багатомовної практики вони стали звичними і самоочевидними». Водночас авторка вважає, що, на відміну від аксіом, принципи

відображають сутність права певної епохи, певної правової системи [39, с. 39].

Одна з найпоширеніших у судовій практиці аксіом цивільного судочинства – «*placuit in omnibus rebus praecipuum esse iustitiae aequitatisque quam stricti iuris rationem*» («у всіх юридичних справах правосуддя й справедливості мають перевагу перед строгим розумінням права») [40].

Таким чином, перш ніж поспіхом привнести до судового рішення іноземний складник, варто потурбуватися про з'ясування її значення в національній правовій системі, розібратися в мовній специфіці використання різноманітних термінів, що лише на перший погляд можуть здаватися тотожними.

Можливо також виділити **факультативні вимоги до коректного цитування латинських висловів у судових рішеннях**, які або просто випускаються з уваги, або замінюються посиланням на загальновідомість положення (наприклад: «<...> *трактовка повністю кореспондується із загальновідомим юридичним постулатом ubi jus ibi remedium (коли закон дає право, він дає також й засіб його захисту, або де право, там захист)*» [41]). У разі звернення до темпоральної характеристики формулювання латинізму, джерела походження або черпання інформації про нього вони також потребують коректного відображення з боку судді.

1. Необхідно безпомилково зазначати час, коли було сформульовано латинський вислів. Особливо це пов'язано з тим, що не всі з них сягають корінням часів римського права, якому у вітчизняних судових рішеннях властиво приписувати заслуги інших епохальних періодів європейської історії.

Справді, в ЄДРСР нерідко можна натрапити на посилання на «відомість із часів римського права» (наприклад, про колізійний принцип «*lex specialis derogat generalis*» («спеціальний закон відмінняє (витісняє) загальний закон») [42]), «сформульованість ще давньоримськими юристами» (наприклад, про правило «*lex ad praeteriam non valet*» («закон зворотної сили не має») [43]), «базування вимоги на відомому давньоримському принципі» (наприклад, про принцип «*neto ultra posse obligatus est*» або «*impossibile nulla obligatio est*» («нікого не можна зобов'язати до того, що він (або ніхто) не в змозі виконати») [44]), або навіть просто про те, що «говорили з цього приводу в Стародавньому Римі» (наприклад, про «*sumtum jus, summa injuria*» («занадто точне виконання норм права породжує найвищу несправедливість») [45]).

Часто вислів «*fiat justitia, pereat mundus*» (навіть у науковій літературі) також помилково приписують до формул римського права. Попри це, один із суддів продемонстрував істинну обізнаність у цьому питанні: «<...> суддя переконаний, що Конституція – вічна, а коронавірус – тимчасовий, тому погоджується з висловом австрійського імператора Фердинанда I – «*Fiat justitia et pereat mundus*» (Нехай панує справедливість, якщо навіть від цього загине світ)» [46].

Саме тому перед тим, як посилатися в судовому рішенні на темпоральні характеристики появи на світ латинського вислову, суддям слід уважно перевіряти відповідні дані задля недопущення дезінформації читача.

2. Слід правильно вказувати джерело походження латинізму. «Римське право» в судових рішеннях – це не тільки про час, а й про людей, чиїми зусиллями зароджувалися та розвивалися ідеї, на яких базуються сучасні правові системи сім'ї континентального права.

Справді, лівова частка суддів, яка вдається до застосування латини, обмежується формальним посиланням на кшталт «*положення <...> ґрунтуються на принципі римського права “tantum devolutum quantum appellatum” (“скільки скарги – стільки рішення”)*» [24]. Є також багато стандартних посилань і на власне латинську мову на зра-

зок «<...> *слідуючи давньому латинському виразу “casus omissus pro omisso habendus est”, який означає, що пропущений випадок має вважатися таким, що пропущений навмисно*» [47].

Однак можна натрапити й на винятки із загального правила. Наприклад, Верховний Суд не оминув стародавнього римського юриста Цельса Молодшого, який сформулював принцип права «*impossibile nulla est obligatio*» («те, що неможливо, не може бути обов'язковим»). Окрім нього, суд процитував Дигести Юстиніана, які закріплювали таке: «*Справою, у якій ухвалено судове рішення, називається та, в якій висловлювання судді покляло кінець спору, що досягається або присудженням, або виправданням*» [48].

Загалом, під час посилань на оригінали текстів римських авторів наукою напрацьовано цілу систему скорочень [49, с. 15], яку можна спостерігати і в судовій практиці: «*Суд керується загальними засадами права, а саме, справедливості та розумності, які були сформульовані ще римськими юристами “Contra legem facit, qui id facit, quod lex prohibet; in fraudem vero, qui salvus verbis legis sententiam eius circumvenit” Paul., D. 1, 3, 29. Той, хто чинить дії, заборонені законом, порушує закон; той, хто оминає закон, дотримуючись його букви, порушує дух закону (Павло “Коментар до закону Цинція” (Lex Cincia), пізніше закріплено в Дигестах Юстиніана 1, 3, 29). Отже, дотримуватися необхідно не тільки букви закону, а і його духу. Говорячи сучасною мовою, необхідно не допускати зловживання правом*» [50].

3. Потрібно точно зазначати джерело, з якого взято інформацію про латинський вислів. Зазвичай володар мантиї не обмежується ознайомленням зі змістом законодавчих актів і черпає інформацію, необхідну для здійснення правосуддя, з інших джерел (наукових праць, судової практики, зокрема зарубіжної, навчальної літератури, актів «м'якого права» тощо). При цьому корисний для судді матеріал може відіграти якщо не ключову, то досить вагомую роль у формуванні власного уявлення про правильне і справедливе вирішення конкретної справи, що перебуває в нього на розгляді [10, с. 37].

Наприклад, принцип «*in dubio pro geo*», згідно з яким під час оцінювання доказів усі сумніви щодо вини особи тлумачать на користь її невинуватості, набув популярності серед усіх судів у системі судоустрою України після ухвалення Рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 2019 року № 1-р/2019. Однак цей елемент принципу презумпції невинуватості цитувався українськими судами, хоча й не так активно, і до його формулювання на рівні конституційної доктрини: частіше – з посиланням на рішення ЄСПЛ у справі «Вассіліос Ставропулос проти Греції» (Vassilios Stavropoulos v. Greece, no. 35522/04, § 39, 27 September 2007), рідше – без такого.

Позиція суб'єкта правозастосування може збігатися і з позицією його колег, вираженою в опублікованих судових рішеннях, якщо використані ними підходи та наявна мотивація переконали суддю в правомірності такого рішення [10, с. 37]. Ілюстративним прикладом тут може бути масове застосування в судовій практиці правила «*contra proferentem*» (з приміткою про те, що воно походить від латинського «*verba chartarum fortius accipiuntur contra proferentem*» – «слова договору повинні тлумачитися проти того, хто їх написав»), породжене завдяки Верховному Суду [51]. Тож цілком обґрунтованим видається посилання судів на першоджерело – постановою найвищого суду в системі судоустрою України – у разі обрання цього латинізму та супровідної аргументації до нього як додаткового засобу мотивування судового рішення.

Таким чином, хоча судді поступово й трансформують негласне правило «ніякого посилання, окрім законодавства» в частині звернення до рішень ЄСПЛ і судової практики, проте консервативний погляд на бодай згадку про

наукову чи довідкову літературу в судовому рішенні все ще домінує. Водночас правильний опис джерела пізнання інформації про латинський вислів необхідний для того, щоб: особа, яка читатиме судові рішення, могла віднайти використане суддею посилання; були зрозумілими джерела суддівських аргументів; судові рішення справляло враження послідовного та стилістично грамотного документа [15, с. 150]. Тобто там, де це доречно, посилання на національну, європейську або міжнародну судову практику, зокрема на практику судів інших країн, а також юридичну літературу визнаються корисними (пункт 44 Висновку № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів щодо якості судових рішень) [52, с. 384].

Висновки. Сумбурне поширення в судовій практиці латинських висловів вимагає адекватної реакції

з боку наукової спільноти, адже кожна допущена суддею помилка завжди формуватиме у громадськості негативну думку не лише про професійність окремого судді, а і про якість судочинства загалом [15, с. 109]. Запропонований читачеві нарис правил їх коректного цитування не претендує на високе звання «зводу догм» у сфері судового правозастосування, а також не має на меті спонукати будь-кого до зазначення або уникнення використання латинізмів мовою оригіналу в судових рішеннях. Навпаки, спроба подібного впорядкування переслідує ціль зменшити строкатість судової практики та полегшити сприйняття текстів офіційних документів їх адресатами. Тому цю публікацію можна розцінювати як запрошення до дискусії, що давно назріла в українському правовому просторі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скворцов О.Г. Перевод деловой и юридической документации : учебное пособие. Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2019. 139 с.
2. Сидорук Г.І. Способи вирішення семантичних розбіжностей при перекладі англійських юридичних термінів (на матеріалі цивільно-правових документів ЄС). *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2013. Вип. 9. С. 374–382.
3. Андронов І.В. Судові рішення в цивільному процесі України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2018. 441 с.
4. Harper A.M. The Use of Latin Words or Phrases in Legal Writing. URL: therecord.flabarappellate.org/2016/01/the-use-of-latin-words-or-phrases-in-legal-writing-2/.
5. Ганжа О.Г. Коректність цитування латинських висловів як передумова належного мотивування судових рішень. *Актуальні проблеми судового права : матеріали міжнар. конф.* (Харків, 23 квіт. 2021 р.) / редкол.: Л.М. Москвич та ін. Харків : Право, 2021. С. 233–235.
6. Петлюченко Н.В., Морощану Л.І., Томчаковська Ю.О. LINGUA LATINA & MEDIA = Латинська мова для журналістів : навчальний посібник / за ред. Л.І. Морощану. Одеса : Фенікс, 2017. 400 с.
7. Берг Е.Б., Горяев С.О. Латинский язык для юристов : учебник. Москва : Юстиция, 2017. 268 с.
8. Gafuskińska K., Sycz-Oporo J. Latin maxims and phrases in the Polish, English and French legal systems – The comparative study. *Studies in Logic*. 2013. № 34 (47). P. 9–26.
9. Рибачок С.М. Латинська мова для студентів-юристів : навчальний посібник. Тернопіль, 2012. 190 с.
10. Кудрявцева Е.В., Прокудина Л.А. Как написать судебное решение. 4-е изд., перераб. и доп. Москва : Издательство Юрайт, 2017. 265 с.
11. Берназюк Я. Поняття та критерії мотивованості судового рішення як однієї з гарантій дотримання судами принципу верховенства права. URL: https://sud.ua/ru/news/blog/133015-ponyattya-ta-kriteriyi-motivovanosti-sudovogo-rishennya-yak-odniyeyi-z-garantiyi-dotrimannya-sudami-printsipu-verkhovinstva-prava?fbclid=IwAR1Yt8WX2AHwH1kc_in8pf8s0eCPPYezBJ-1DYVN1EMNFkLkH5E-9h9TcyM.
12. Ухвала Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 10 лютого 2021 року у справі № 953/19283/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94803305>.
13. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 17 березня 2021 року у справі № 953/19283/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95682088>.
14. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя : науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. Київ, 2015. 208 с.
15. Куйбіда Р., Сироїд О. Посібник із написання судових рішень. Київ : Дрім Арт, 2013. 224 с.
16. Про судові рішення в адміністративній справі : Постанова Пленуму Вищого адміністративного суду України від 20 травня 2013 року № 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007760-13#Text>.
17. Алексеев Н.Э., Алексеева Л.И., Синева Т.В. Латинские слова и фразы в юридическом английском: их функции и проблемы перевода. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*. 2019. Том 30 (69). № 2. Ч. 2. С. 12–17.
18. Дигесты Юстиниана / перевод с латинского ; отв. ред. Л.Л. Кофанов. Москва : Статут, 2002. 584 с.
19. Ухвала Господарського суду Житомирської області від 8 грудня 2020 року у справі № 906/1060/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93370578>.
20. Постанова Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 3 червня 2020 року у справі № 906/432/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89704749>.
21. Постанова Тетіївського районного суду Київської області від 14 квітня 2021 року у справі № 940/286/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96254247>.
22. Ухвала Антрацитівського міськрайонного суду Луганської області від 16 грудня 2013 року у справі № 407/709/13-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/36072766>.
23. Постанова Східного апеляційного господарського суду від 14 вересня 2020 року у справі № 905/2028/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/91651094>.
24. Ухвала Чернігівського апеляційного суду від 13 січня 2021 року у справі № 750/12855/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94170425>.
25. Юридический перевод : учебное пособие по переводу с английского языка на русский / под ред. П.В. Рыбина. Москва : Проспект, 2018. 536 с.
26. Радион Т.П. Специфика перевода юридической лексики. *Языковая личность и эффективная коммуникация в современном поликультурном мире* : сб. ст. по итогам III Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 26-27 окт. 2017 г. : в 2 ч. Ч. 1. Минск : Изд. центр БГУ, 2018. С. 154–160.
27. Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 17 грудня 2019 року у справі № 500/647/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/86591146>.
28. Рішення Окружного адміністративного суду міста Києва від 7 серпня 2018 року у справі № 826/17914/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75773881>.
29. Бартошек М. Римское право: понятия, термины, определения / пер. с чешск. Москва : Юрид. лит., 1989. 448 с.
30. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 8 червня 2021 року у справі № 662/397/15-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97967336>.
31. Рішення Коломийського міськрайонного суду Івано-Франківської області від 10 липня 2019 року у справі № 346/1480/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/82929743>.

32. Лучканин С. М. Латинські сентенції (крилаті латинські вислови) з історико-літературним коментарем : навчальний посібник. Київ : Науковий світ, 2008. 136 с.
33. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 10 листопада 2021 року у справі № 161/14898/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101179740>.
34. Рішення Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 7 грудня 2020 року у справі № 607/19273/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93426449>.
35. Написання судових рішень: Практично-методичний посібник викладача. Київ, 2016. 253 с.
36. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 7 липня 2020 року у справі № 915/1784/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90232075>.
37. Ухвала Господарського суду Харківської області від 7 грудня 2020 року у справі № 5023/5383/12 (922/2782/20). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/93329736>.
38. Рішення Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 16 липня 2019 року у справі № 9901/111/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/83196929>.
39. Гринько С.Д. Принципи як базис формування ідеологічного значення римського права. *Римське право у світлі сучасної методології гуманітарного знання* : збірник тез Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Хмельницький, 29 травня 2020 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2020. С. 36–41.
40. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 31 жовтня 2018 року у справі № 202/4494/16-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/77720972>.
41. Ухвала Господарського суду Чернівецької області від 3 грудня 2013 року у справі № 924/1143/13. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/35796645>.
42. Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 6 листопада 2019 року у справі № 460/585/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/85424958>.
43. Постанова Житомирського окружного адміністративного суду від 5 вересня 2012 року у справі № 0670/2270/12. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/27350767>.
44. Постанова Центрального апеляційного господарського суду від 25 червня 2020 року у справі № 908/485/16. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/90204174>.
45. Рішення Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 11 грудня 2018 року у справі № 607/9070/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78658315>.
46. Постанова Личаківського районного суду міста Львова від 7 травня 2020 року у справі № 463/3580/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89145335>.
47. Вирок Ковпаківського районного суду міста Суми від 11 травня 2021 року у справі № 592/5496/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96778162>.
48. Ухвала Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 24 березня 2019 року у справі № 855/76/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80634010>.
49. Зайков А.В. Римское частное право в систематическом изложении : учебник. Москва : Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2012. 480 с.
50. Рішення Борзнянського районного суду Чернігівської області від 5 листопада 2020 року у справі № 730/819/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/92788800>.
51. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 18 квітня 2018 року у справі № 753/11000/14-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73500675>.
52. Європейські та міжнародні стандарти у сфері судочинства. Київ, 2015. 708 с.